

<https://doi.org/10.62837/2024.3.150>

FƏRZƏLİYEVƏ SƏBİNƏ MÜSÜLƏT QIZI

sabinafarzaliyeva90@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəhəri, S.Rüstəm küç., 33.)

AZƏRBAYCAN DİLİ ORFOQRAFIYA LÜĞƏTLƏRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, orfoqrafiya, orfoqrafiya lüğəti.

Ключевые слова: азербайджанский язык, орфография, орфографический словарь.

Keywords: Azerbaijani language, spelling, spelling dictionary.

Xülasə: Azərbaycanda orfoqrafiya lüğətlərinin tarixi milli dilin formalaşması və inkişafı prosesini əks etdirir. Azərbaycan dilinin standartlaşdırılması istiqamətində ilk mühüm addım 1926-cı ildə ilk rəsmi "Orfoqrafiya lüğəti"nin nəşri ilə atılmışdır. 1991-ci ildə dil meyllərinin inkişafı və müstəqillik əldə etməklə daha müasir və dolğun orfoqrafiya lüğətləri yaradıldı. Bu gün Azərbaycanda tədris və rəsmi istifadə üçün əsas olan bir neçə rəsmi lüğət mövcuddur. Bu lüğətlər dəyişən dil praktikasını və cəmiyyətin tələbatlarını əks etdirmək üçün daim yenilənir və Azərbaycan ədəbi dilinin qorunub saxlanılmasında və inkişafında əsas rol oynayır.

Müasir dünyada orfoqrafiya lüğətləri dilin standartlaşdırılmasında və tədrisində mühüm rol oynamaqda davam edir. İnternetin və mobil texnologiyaların inkişafı ilə müxtəlif dillərdə orfoqrafiya lüğətlərinə asanlıqla daxil olmağa imkan verən onlayn resurslar meydana çıxdı. Bundan əlavə, Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO) kimi beynəlxalq təşkilatlar da müxtəlif dillər üçün beynəlxalq orfoqrafiya standartlarının hazırlanmasında rol oynayır.

Azərbaycanda orfoqrafiya lüğətlərinin tarixi Azərbaycan dilinin ədəbi və dövlət dili kimi mürəkkəb təşəkkül və inkişaf yolunu əks etdirir. Orfoqrafiya lüğətləri sözlərin düzgün yazılış qaydalarının yaradılmasında, vahid dil standartının yaradılmasında və xalqın dil bütövlüyünün qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayır. XIX əsrdə ilk standartlaşdırma cəhdlərindən tutmuş bugünkü əhatəli dil ehtiyatlarına qədər Azərbaycanda orfoqrafiya lüğətlərinin yaranma tarixi dil siyasətinin və milli kimliyin təkamülünə sübutdur. Bu araşdırmada biz bu prosesin mənşəyindən başlayaraq müasir reallıqlara qədər inkişafını izləyəcəyik [11, s 48].

Orfoqrafiya lüğətləri orfoqrafiya və orfoqrafiya standartlarının müəyyən edilməsinə kömək etməklə ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da orfoqrafiya lüğətlərinin təkamülü milli dilin formalaşması və inkişafı prosesini əks etdirir.

Azərbaycan dilini standartlaşdırmaq üçün ilk cəhdlər 19-cu əsrdə başladı. Bu zaman əsas problem vahid orfoqrafiyanın olmaması idi, çünki Azərbaycan dili şifahi şifahi ənənəyə əsaslandığından və müəyyən orfoqrafiya qaydalarına malik deyildi.

Lakin yazının yaranması və çap sözünün yayılması ilə sözlərin düzgün yazılması üçün qaydaların müəyyən edilməsinin zəruri olduğu aydın oldu.

Bu istiqamətdə ilk mühüm addım 1926-cı ildə Orfoqrafiya lüğətinin nəşri oldu. O dövrün ziyalılarının fəal dəstəyi ilə yaradılmış bu lüğət Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarını müəyyən edən ilk rəsmi sənəd oldu. Buraya sözlərin orfoqrafiya qaydaları, orfoqrafiya nümunələri və digər orfoqrafiya normaları daxil idi.

Orfoqrafiya lüğətlərinin inkişafının növbəti mərhələsi 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrə təsadüf edir. Bu zaman ölkə dilinin müasirləşdirilməsi və müasir standartlara uyğunlaşdırılması zərurəti ilə üzləşmişdi. 1996-cı ildə müasir linqvistik meyilləri və dil praktikasındakı dəyişiklikləri nəzərə alan yeni “Orfoqrafiya lüğəti” nəşr olundu.

Sonrakı onilliklər orfoqrafiya lüğətlərinin daim təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi ilə səciyyələnirdi. Dil dəqiqliyi və dilin standartlaşdırılması istəyi təkcə orfoqrafiya deyil, həm də qrammatik qaydalar, leksik normalar və sözlərin istifadəsi nümunələrindən ibarət daha ətraflı və dolğun lüğətlərin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycanda orfoqrafiya lüğətlərinin tarixi Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və inkişaf prosesini əks etdirir. Onlar ölkənin dil siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla milli mədəniyyətin və özünəməxsusluğun qorunub saxlanmasına və inkişafına öz töhfələrini verirlər. [1, s 88]

Birinci dövr Azərbaycan dili öz inkişafında iki mərhələdən keçmişdir:

1. Ədəbi dilin inkişaf mərhələsi (XIII-XIV əsrlər).
2. Klassik poeziya dilinin mərhələsi (XV-XVII əsrlər).

İkinci dövr Azərbaycan dili üç mərhələni əhatə edir:

1. Bütün xalqın ədəbi dilinə çevrilmə mərhələsi (XVIII əsr).
2. Milli dilin təşəkkül və inkişaf mərhələsi (XIX əsr - XX əsrin əvvəlləri).
3. Müasir mərhələ (XX əsr - XXI əsrin əvvəlləri). [6, s 28]

Yeni dövr Azərbaycan dili böyük inkişafa nail olmuşdur (milli ədəbi dilin təşəkkül və inkişaf mərhələsində). Bu dövrdə Azərbaycana gələn əcnəbilər, ruslar, almanlar da buna maraq göstərmiş, bəziləri bu dili öyrənməyə başlamışlar. Bunlara rus şairləri Lermontov, Bestujev-Marlinski, alman şərqşünası Bodonştedt daxildir. Sonuncu 19-cu əsr Azərbaycan şairi Mirzə Şəfiddən Azərbaycan dilini öyrənərək onun şeirlərini alman dilinə tərcümə edərək Berlində ayrıca kitab kimi nəşr etdirmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycan dili ilə bağlı tərcümə lüğətləri və qrammatik tədqiqatlar tərtib olunsa da, XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan dili ilə bağlı elmi əsərlər, dərsliklər yazılmışdır. Mirzə Kazimbəkin rus dilində yazdığı “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adlı məşhur əsəri var. M. Vəzirovun, L. Budaqovun, Q. Makarovanın, N. Nərimanovun, M. L. Məmmədovun, S. M. Qəniyevin Azərbaycan dili dərslikləri də rus dilində yazılıb. L. Budaqovun ikicildlik “Türk-tatar dillərinin müqayisəli lüğəti” də var. M. Əfşarın isə Azərbaycan dili üzrə dəyərli əsəri olan “Fənni-sərfi-türki” (“Türk dilinin qrammatikası”) Azərbaycan dilində yazılmışdır [https://azerbaijan.az/ru/information/107].

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dildə üç cərəyan, üç istiqamət meydana çıxdı. Təbii ki, bu, ən çox bədii və çap əsərlərinin dilinə aiddir.

1. Ədəbi dildən xalq dili kimi istifadə etmək meylli. Bunu “Molla Nəsrəddin” jurnalından, eləcə də C.Məmmədquluzadə, A.Hakverdiyeva kimi yazıçıların əsərlərindən görmək olar. Burada ədəbi dillə danışıq dili, dialektlər arasındakı fərq aradan qaldırılır. İnsanlar bu dili asanlıqla başa düşürlər.

2. Daha çox osmanlı (indiki türk dili) və qədim Azərbaycan dillərinin ənənələrinə əsaslanan ədəbi dil yaratmaq meylli. Bu, “Füyuzat” və “Həyat” kimi bir çox jurnal və qəzetlərin dilində, eləcə də yazıçı və maarifçilərin (Ə.Hüseynzadə, Səbribəyzadə və s.) dilində özünü göstərir. Ənənəvi türk ədəbi dilindən demək olar ki, heç bir fərqi olmayan bu ədəbi dili insanlar anlamaqda çətinlik çəkirlər.

3. Ədəbi dil normalarına əsaslanaraq, hamı tərəfindən başa düşülən ədəbi dil yaratmaq meylli. Heç bir ləhcənin təsirini qəbul etməyən dili A.Şaiq, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, Ə.Səhhət kimi şair və yazıçılar yaratmışdır. Ədəbi dil sahəsində bu vəziyyət əsrin əvvəllərindən 1930-cu illərə qədər davam etdi. [3, s 53].

Azərbaycan ədəbi dilinin müasir mərhələsinin yeni dövrünün mühüm hadisələrindən biri də Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması oldu.

Azərbaycan ədəbi və xalq danışıq dilinə dərinləndirən bələd olan Heydər Əliyev bu dilin zəngin söz ehtiyatına yaxşı bələddir və fitri istedadı sayəsində onun qrammatik imkanlarından yüksək səviyyəli görüşlərdə səmərəli istifadə etməyi bacarır. Məsələn, BDU-nun 50 illik yubileyinə həsr olunmuş yubiley yığıncağında, eləcə də bu universitetin partiya konfransında, digər yüksək səviyyəli görüşlərdə öz ana dilində parlaq danışaraq böyük hörmət və məhəbbət qazanmışdır. O, yaxşı bilirdi ki, onun Azərbaycan dilindən geniş istifadə etməsi Azərbaycanın dövlət dili kimi Azərbaycan dilinə daha da böyük hörmət və məhəbbət gətirir. Bütün bunlar təbii ki, ölkədə Azərbaycan dilindən əhalinin bütün təbəqələri arasında, istənilən səviyyədə fəal istifadə mühitinin yaradılmasına xidmət edirdi. [<https://azerbaijan.az/ru/information/107>].

Nəticə və təkliflər. Davamlı yeniləmə və təkmilləşdirmə. Dil praktikasındakı dəyişiklikləri, yeni linqvistik tədqiqatları və dilin inkişafı nəzərə alınmaqla orfoqrafiya lüğətlərinin yenilənməsini davam etdirmək vacibdir. Bu, orfoqrafiya lüğətlərini aktual və aktual saxlayacaqdır.

Funksionallığın genişləndirilməsi. Orfoqrafiya lüğətlərinə orfoqrafiya qaydaları ilə yanaşı, müxtəlif linqvistik məlumatlar, məsələn, qrammatik qaydalar, sinonimlər, antonimlər və s. Bu, istifadəçilərə dil problemlərini daha tez və effektiv şəkildə həll etməyə kömək edəcək.

Elektron və interaktiv versiyaların yaradılması. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı elektron və interaktiv orfoqrafiya lüğətlərinin yaradılması üçün imkanlar yaradır. Bu, orfoqrafiya məlumatlarına çıxışı daha rahat və geniş şəkildə təmin edəcək.

Təlim və məlumat dəstəyi. Orfoqrafiya lüğətlərindən əsas mənbə kimi istifadə etməklə orfoqrafiya qaydaları ilə bağlı maarifləndirmə və maarifləndirmənin

aparılması vacibdir. Bu, əhali arasında savad və orfoqrafiya standartlarını yaxşılaşdırmağa kömək edəcək.

Beynəlxalq əməkdaşlıq. Digər ölkələr və beynəlxalq dilçilik təşkilatları ilə əməkdaşlıq təcrübə mübadiləsinə və beynəlxalq orfoqrafiya standartlarının daha yaxşı uyğunlaşmasına şərait yarada bilər ki, bu da Azərbaycan dilinin dünya miqyasında inkişafı üçün faydalı olacaqdır.

Azərbaycanda orfoqrafiya lüğətlərinin hazırlanması müasirlik, əlçatanlıq və funksionallıq prinsipləri əsasında, dilçi alimlərin, təhsil müəssisələrinin və dövlət orqanlarının fəal iştirakı ilə aparılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Lüğətlərin nəşri. S.Quliyeva. Kitabşünaslıq və redaktor sənəti jurnalı, s-88-94, Bakı, 2017, №1-2.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, I cild. Bakı, "Şərq-Qərb" 2006. 744 s.
3. Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi. R. Mahmudova. Bakı, 2016, 53 s.
4. Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan sözlərin verilməsi. X. Heydərova. Bakı, "AVROPA" nəşriyyatı, 2019, 222 s.
5. "Orfoqrafiya lüğəti"ndə 80 minə yaxın söz özünə yer alıb. B.Xəlilov. Xalq cəbhəsi qəz. 05.06.2014. S-14
6. Ümumi dilçilik. A.Qurbanov. I cild (3 cildə). Bakı, 2019, 448 s.
7. Горелик, М. В. "Орфографические словари и их роль в стандартизации правописания". М.: Наука, 2008.
8. Крюкова, О. В. "Орфографические словари: история, методология, практика". М.: Высшая школа, 2012.
9. Ладинский, В. И. "Орфографические словари: проблемы составления и использования". М.: Флинта, 2010.
10. Соколов, А. А. "Составление орфографических словарей: методология и практика". СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2018.
11. Стаття: Лингвистические и методологические аспекты составления орфографических словарей / А. В. Иванова // Вестник Лингвистического университета. 2019. Т. 15. № 2. С. 45-58.
12. Стаття: Составление орфографических словарей: проблемы и перспективы / П. Н. Смирнов // Лингвистический вестник. 2018. № 4. С. 89-102.
13. Шестакова, Н. В. "Теория и практика создания орфографических словарей". М.: Издательство Московского университета, 2015.
14. <https://aztc.gov.az/az/posts/id:1502>
15. <https://azerbaijan.az/ru/information/107>

Sabina Farzaliyeva

STAGES OF DEVELOPMENT OF SPELLING DICTIONARIES OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

The history of spelling dictionaries in Azerbaijan reflects the process of formation and development of the national language. The first important step towards standardization of the Azerbaijani language was taken in 1926 with the publication of the first official “Spelling Dictionary”. In 1991, with the development of language trends and independence, more modern and complete spelling dictionaries were created. Today in Azerbaijan there are several official dictionaries, which are the basis for teaching and official use. These dictionaries are constantly updated to reflect changing language practices and the needs of society, and play a key role in the preservation and development of the Azerbaijani literary language.

Сабина Фарзалиева

ЭТАПЫ РАЗРАБОТКИ ОРФОВАЛЬНЫХ СЛОВАРОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

История орфографических словарей в Азербайджане отражает процесс становления и развития национального языка. Первый важный шаг на пути стандартизации азербайджанского языка был сделан в 1926 году с публикацией первого официального «Орфографического словаря». В 1991 году, с развитием языковых тенденций и обретением независимости, были созданы более современные и полные орфографические словари. Сегодня в Азербайджане существует несколько официальных словарей, которые являются основой для обучения и официального использования. Эти словари постоянно обновляются, отражая меняющуюся языковую практику и потребности общества, и играют ключевую роль в сохранении и развитии азербайджанского литературного языка.

Rəyçi: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şahla Əhmədova*